

ESKİÇAĞDA VE ORTAÇAĞDA BAŞLICA “ZAMAN” ÖĞRETİLERİ*

ÖZET

Bu çalışmada Aristoteles ve Augustinus'un zamanın doğasıyla ilgili görüşlerini çözümlmek ve zamanla ilgili kimi sorunları açığa kavuşturmak amaçlanmıştır. Aristoteles zamana ilişkin görüşlerini Fizik adlı yapıtının IV. Kitabının 10. Bölümü'nde sunar. Aristoteles ilk bakışta zamanın varlığını, onun ne olduğunu, kaç anlamda şimdikian'dan söz ettiğimizi, bazen, son zamanlarda, demin ya da henüz, çok önce, ansızın ve benzeri şeylerin ne anlama geldiğini ele alır. Augustinus zamanı konusundaki düşüncelerini, İtiraflar adlı yapıtının 11. Kitap, 12. Bölümü'nde gözler önüne serer. Augustinus zamanda yaratma sorunu bakımından zaman kavramına bakar. Tanrı bu dünyayı yoktan yaratırken, zamanı da dünyayla aynı anda yaratmıştır. Bir tek tanrı ebedi olarak zamansız olduğu için, geçmiş ve geleceğin tanrının zamansız ebediliğinde hiçbir anlamı yoktur.

Anahtar kelimeler: zaman, zamanın doğası, geçmiş, şimdikian, gelecek.

(The Chief Doctrines of “Time” in The Ancient And Medieval Eras)

ABSTRACT

In this paper, I aim to analyse the ideas related to the nature of time and to reveal some problems akin to the time in Aristotle and St. Augustine. In his work called Physics in book IV, Chapter 10, Aristotle illustrates his version of time.** At first sight, Aristotle examines that time exists and what it is and in how many senses we speak of the now and what sometime, lately, presently or just, long ago, suddenly and so on mean. St. Augustine sets forth his ideas on time in Book 11 and Chapter 12 of his book titled Confessions. St. Augustine looks into the conception of time in terms of creation in time. When God created the world, time was created with it. Since only is God eternally timeless, past and future do not have any meaning in the timeless eternity of God.

Key words: time, the nature of time, past, the now, future.

---

* Talip KABADAYI. Yrd.Doç.Dr. Adnan Menderes Üniversitesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

Aristoteles felsefe tarihinin en önemli ve etkili filozoflarından biridir. İlgilendiği alanlar mantıktan, ontolojiye, doğa bilimine, psikolojiye, biyolojiye, etiğe, siyasete ve sanata kadar uzanır. Öncelleri gibi o da varlığın ve gerçeğin ne olduğunu kavramak istemiştir. Ona göre bir varlık ve gerçeklik görüşü, sadece duyu nesnelere değil değerlerin de gerçekliklerini teslim etmelidir. Aristoteles, sağlam bir varlık ve gerçeklik görüşünün, başından beri bizimle beraber olan değişme sorununa da çözüm getirmesi gerektiğini düşünür. Değişme ya da devinim en açık tecrübe olgularından birisi olmasına rağmen mantıklı görünmemektedir, çünkü A'nın değişip B'ye dönüştüğünü söylediğimiz de, A'nın hem kendisi olduğunu hem de kendisi olmadığını öne sürüyormuşuz gibi görünür. Aslına bakılırsa, Thales'ten bu yana neredeyse her düşünür ve filozof, varlığın ve bilgi nesnelere değişmeden aynı kalması gerektiğini öne süren Platon da dahil, bu sorunla uğraşmıştır. Aristoteles'in varlığı madde ve form bakımından çözümlemesi değişim sorunuyla başa çıkmayı olanaklı kılmıştır. Bir töz olan bireysel A'nın çözümleme sonucu form kazanmış bir madde olduğu görülür. A değişip B'ye dönüşürken, A'nın bazı kısımları değişir; bazı kısımları ise değişmeden kalır. A'nın değişmeden kalan kısmı madde, değişen kısmı ise formdur. Aristoteles'e göre, doğa bilimi doğal nesnelere değişimi, devinimiyle ilgilenir ve her değişim olanak halinden gerçeklik haline geçmektir. Her ne zaman olanak halinde B olan bir A nesnesi gerçeklik kazanıp B haline gelirse, bir değişim söz konusudur. Değişim türleri niceliksel, niteliksel, yer değiştirmeye dayalı ve ilinekseldir. Dolayısıyla, Aristoteles'in zamana ilişkin düşünceleri değişim ya da devinimle doğrudan ilgilidir. Jones'a göre de "değişim" sorunu "zaman" sorunuyla doğrudan ilgilidir, çünkü değişim olmadığında zamandan söz etmek ya da zamanın farkına varmak olanaksızdır.¹

Ortaçağ Hristiyan Felsefesinde "Patristik Felsefe" dönemi olarak adlandırabileceğimiz dönemde, kilise babalarının belki de en önemlilerinden biri Augustinus'tur. Tanrıdan ve ruhtan başka hiçbir şeyi bilmek istemediğini söyleyen Augustinus, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra şüphelilikten sıyrılıp tam bir kesinliğe ulaştığını ifade etmiştir. İlahiyat ve felsefe arasında bir ayırım yapmayan Augustinus'a göre doğru ve gerçek felsefe, hristiyanlığın özüne ve hakikatine erişmektir. Hristiyanlığın hakikati önce inanmayı şart koşar. Anlamak için inanmak gerekir. Augustinus için Tanrının varlığı, dünyadaki herhangi bir nesnenin

¹ W.T. Jones, *The Classical Mind*, New York, 1969. ss.216-228.

varlığından çok daha açıktır. Doğanın akıllıca düzenlenişi, onun ilahi düzenleyicisini de gözler önüne sermektedir. Dünyayı yoktan var eden Tanrı, onu muhafaza da etmektedir. Yarattılmış bu dünyanın ebediliğini yadsıyan Augustinus, zaman bağlamında yaratma sorununu ele alırken zamanın ne olduğu sorusuna da bir yanıt vermiştir. Ortaçağ felsefesinin önemli düşünürlerinden olan Augustinus'un dile getirdiği düşünceler, kanımca, hakıyla anlaşılammıştır. Onun zamana ilişkin düşüncesi de bunlardan biridir. Şu halde, Aristoteles ve Augustinus'tan beri günümüze kadar düşünürleri uğraştıran sorunlardan bir tanesi de zamanın ne olduğu sorudur. Brennan'a göre, Yunanlılar zamanın hareketin bir ölçüsü olduğunu düşünmüşlerdir. Aristoteles ve Augustinus'tan başka, Bergson, Whitehead ve Heidegger zaman sorunuyla ilgilenen önemli filozoflardır.² Bu nedenle, görebildiğim kadarıyla Aristoteles ve Augustinus'un zaman sorununa getirdiği çözümü kavramak, ardıllarının eldeki meseleye nasıl ışık tuttıklarını görmek açısından da çok önemlidir.

*

Aristoteles açısından zamanın doğasını kavramak için, izlenecek en iyi yol, sanırım, zaman ve şimdiki an arasındaki ilişkinin ne olduğunu sergilemek ve çözümlemektir, çünkü öyle sanıyorum ki, Aristoteles'in zaman görüşü şimdiki an üstüne kuruludur.

Aristoteles zamanla ilgili araştırmasına, ilkin "o varolanlardan mı, varolmayanlardan mı"; ikincileyin "onun doğası ne"? sorularıyla başlar; sonra zamanın varolmadığını gösteren üç argüman sıralar.

Bunlardan birincisi, zamanın geçmiş ve gelecekte oluştuğunu öne süren argümandır. Ancak geçmiş artık varolmadığı için, gelecek de henüz varolmadığı için, başka deyişle varolmayanlardan oluşan şey varolamayacağı için, zamanın varlığı söz konusu değildir.

Zamanın bir parçası varolmuştur, [artık] yoktur: öteki parçası ise olacaktır, henüz yoktur. Hem sınırsız zaman hem de ele alınan her zaman bu parçalardan bileşiktir. Ne ki varolmayanlardan bileşik olan bir şeyin varlıktan pay almasının olanaksız olduğu görülse gerek.³

İkincisi, eğer zaman varsa onun parçalarının tümünün ya da bir kısmının varolması gerekir; bunun yanında, eğer zaman varsa onun parçalanabilir de olması gerekir; yani, zamanın geçmiş ve gelecek olarak bölünmesi gerekir. Dolayısıyla da zamanın parçalarının bir kısmı ya da tümünün zorunlu olarak varolması gerekir. Ancak, zamanın parçaları geçmiş ve gelecek olduğu için bunların hiç birisi yoktur; bu yüzden zaman da yoktur. Bu argüman ilk argümandan farklıdır, çünkü ilk argüman zamanın parçalarının, yani geçmiş ve geleceğin, birleşimine dayanıyordu; halbuki ikinci argüman bunların parçalanmasına, başka deyişle bölünmesine dayanır. Demek ki, ilk argüman zamanı bir bileşik olarak, ikincisi ise parçalanabilen bir şey olarak ele almaktadır.

² J.G. Brennan, *The Meaning of Philosophy*, New York, 1967. ss.208-209.

³ Aristoteles, *Fizik*, çeviren: Saffet Babür, İstanbul, 1997. s. 183.

Öte yandan parçalanabilen her nesne, varsa, varolduğu sürece onun ya bütün parçaları ya da kimi parçaları vardır. Oysa zaman parçalanabilir olmasına karşın parçalarının biri olup bitmiş, biri olacak, hiçbiri yok.⁴

Son olarak, şimdiki an zamanın bir parçasıymış gibi görünüyor, ancak şimdiki an da zamanın bir parçası değildir; çünkü parçanın bir ölçüsü vardır. Bütünün parçayla ölçülmesi, bütünün parçalarının bir özelliğidir; işte bu yüzden şimdiki an zamanın bir parçası değildir. Dahası, bütün parçalardan kurulur, fakat şimdiki an bir kurucu ya da oluşturucu değildir; dolayısıyla nasıl çizgi noktalardan oluşmuyorsa, zaman da şimdiki an'lardan oluşmaz.⁵

Şimdiki an ise zamanın bir parçası değil, çünkü parçanın bir ölçüsü vardır, bütünün parçalardan kurulması gerekir, oysa zaman şimdiki an'lardan bir araya gelmiş gibi görünmüyor. Kaldı ki geçmiş ile geleceği ayırır gibi görünen 'şimdiki an' acaba hep bir ve aynı mı kalıyor, yoksa hep başka, hep değişik bir şey mi, bunu görmek kolay değil ... Nitekim nasıl bir nokta öteki noktayla sürekli olamazsa'an'ların birbirine eklenmesi de olanaksız olsa gerek.⁶

Görüldüğü üzere, Aristoteles şimdiki an'ı önce bir varolan olarak alır ve onun zamanın bir parçası olmadığını gösterir. Şu an için bu üçüncü argümanı kullanarak, varolan olarak ve geçmiş ile geleceği bölen bir şey olarak görünen şimdiki an'ın bile var olmadığını gözler önüne serer. Aristoteles zamanın varolmadığına ilişkin bu argümanlardan hareketle, zamanın varlığının ve doğasının belirsiz görüldüğünü öne sürer. Ona göre geleneğin bize aktardıklarının ışığında zamana baktığımızda da onun varlığının ve doğasının açık olmadığını görürüz. Buna göre, bazıları zaman, evren bütününün hareketi ve devinimidir, der; kimileri de zaman, gökçemberin kendisidir, der. Bazıları da zaman, bir devinim, bir değişmedir, der. Gökçemberinin zaman olduğunu söyleyenler, her şeyin gökçemberinin içinde olduğunu ve her şeyin zaman içinde olduğunu düşünmüşlerdir. Aristoteles'e göre, bu düşünceye kapılanlar, bir şeyde olmanın belirsizliği konusunda bilgisizlerdi. Bilindiği gibi Aristoteles yer (place) konusundaki görüşlerini sunarken, birtakım ayrımlar yapmıştır; örneğin, zaman içinde olmakla bir yerde olmak farklı farklı şeylerdir.

Zamanın evren bütününün hareketi ve devinimi olduğunu öne süren görüş konusunda Aristoteles şunları söyler: "çembersel yer değiştirmenin bir parçası da bir zaman [gösterir] ama yer değiştirmenin kendisi zaman değil, çünkü parça çembersel yer değiştirmeden alınmış bir parçadır, çembersel yer değiştirmenin kendisi değil".⁷

Aristoteles buradan hareketle zamanın evren bütününün hareketi ve devinimi olmadığını söyler. "Ayrıca çok sayıda gökçember olsaydı, onların

⁴ a.g.e., ss. 183-185.

⁵ Aristotle, *The Basic Works of Aristotle*, trans: Richard Mckeon, New York, 1941. s. 289.

⁶ Aristoteles, 1997, s. 185.

⁷ Aristoteles, 1997, s. 187.

her birinin devinimi zaman olur, dolayısıyla zamandaş birçok zaman olurdu".⁸ Aristoteles argümanına eklediği bu son noktayla, zamandaş birçok zaman olmasının olanaksız olduğunu ve zamanın evren bütünüünün devinimi olmadığını bir kez daha gösterir.

Aristoteles, bundan sonra, zamanın bir hareket ya da değişim olduğunu öne süren görüşü ele alır. Değişim hem her yerde hem de her nesnede aynı biçimde değildir; sadece hareket eden, yani değişen şeydedir. Zaman ise hem her yerde hem de her nesnede aynı biçimdedir; bu durumda zamanın değişim olmadığı çok açıktır.

İmdi her bir nesnenin değişmesi ve devinimi salt o değişen nesnenin içindedir ya da o devinen, değişen nesnenin bulunduğu yerdedir. Oysa zaman hem her yerde hem de her nesnede aynı biçimde.⁹

Ayrıca Aristoteles'e göre değişim daha hızlı ve daha yavaş olur; zaman söz konusu olduğunda durum böyle değildir. Zamanın daha hızlı ve daha yavaş olmadığı, tecrübeyle de açıktır, çünkü biz zamandan söz ederken daha hızlı ve daha yavaş değil, çok ve az zamandan söz ederiz. Zamanın değişim olmadığı buradan da açıktır.¹⁰

Aristoteles zamanın değişim olmadığını bu şekilde kanıtladıktan sonra, zamanın değişmeden bağımsız olmadığını da gösterir. Ona göre, zaman değişimden bağımsız olmadığı için ve bir kişi zamanı değişim olmaksızın kavrayamayacağı için, zamanın varlığı değişimi içerir. Demek ki değişim olmadan zamanı algılayamadığımız gibi; o olmadan zamanı düşünemiyoruz bile. Aristoteles zamanın değişim olmadan algılanamayacağını ispatlamak için şu argümanı öne sürer: Düşüncemizde hiçbir şey değişmediğinde ya da değişmeyi fark etmediğimizde bir zamanın da geçmediğini düşünüyoruz; çünkü değişmenin farkında olmadan, zamanın farkında olamayız.¹¹ Demek ki belirli bir zaman geçtiğinde, belirli bir değişimin de gerçekleşmesi beklenir. Aristoteles'e göre, bir değişme duyumsamadığımız ve belirlemediğimizde, zaman geçmediğini söylüyorsak; başka deyişle, hiçbir değişme beklemediğimizde zaman geçmediğine inanıyorsak, bir devinme ve bir değişmeden bağımsız zaman yok demektir.¹² Aristoteles, zamanın ne değişim ne de değişimden bağımsız bir şey olduğunu gözler önüne serdikten sonra, değişme ve zamanı aynı anda fark ettiğimiz sonucuna varır.

İmdi biz devinim ile zamanı aynı anda algılıyoruz, karanlıkta ve bedensel bir etkilenime uğramıyorsak bile ruhta bir devinim olduğunda hemen belli bir zaman da geçti diye düşünüyoruz. Ama belli bir zaman geçtiği düşünüldüğünde aynı anda bir devinim olduğu da düşünülür.

⁸ a.g.e., s. 187.

⁹ a.g.e. s. 187.

¹⁰ Aristotle, 1941, ss. 289-290.

¹¹ Aristoteles, 1997, s. 189.

¹² a.g.e., s. 189.

Dolayısıyla zaman ya bir devinim ya da devinime ait bir şey. Demek madem bir devinim değil, devinime ait bir şey olması zorunlu.¹³

Görüldüğü üzere Aristoteles'e göre karanlıkta bedensel olarak bir değişime uğramadığımızda ya da değişen başka birtakım şeylerin farkına varmadığımızda bile zamanın farkındayız, çünkü ruhumuz herhangi bir şeyi düşündüğünde ruhtaki değişimin farkındayız.¹⁴ Bir cümleyle söylersek, zamanın farkında olduğumuzda, bir değişimin de farkındayız; yine bir değişimin farkında olduğumuzda, zamanın da farkındayız. Şu halde, zamanın değişim olmadığı ispatlandığına göre, zaman değişimle, devinimle ilgili bir şeydir.

Şimdi yapılacak iş zamanın devinimle ilişkisinin ne olduğunu soruşturmaktır. Urmson'a göre, Aristoteles'te değişme sürekli olduğu için öncelik ve sonralık içerir. Öte yandan değişme süreklidir, çünkü büyüklük süreklidir; büyüklük gibi değişmenin niceliği süreklirse, zamanın niceliği de süreklidir.¹⁵ Aristoteles nihayet zamanı, öncelik ve sonralığa göre sayılabileceği için hareketin sayısı olarak tanımlar.

Devinen nesne bir şeyden bir şeye doğru devindiği için ve her büyüklük sürekli olduğundan devinim büyüklüğü izliyor. Çünkü büyüklük sürekli olduğundan, devinim de sürekli, devinim sürekli olduğundan ötürü de zaman [süreklili]: nitekim devinim ne denliyse hep o denli zaman geçtiği düşünülüyor. Demek ki, 'önce' ile 'sonra' aslında bir yer içinde var, diziliş açısından orada ... Devinimi 'önce' ile 'sonra' açısından belirleyerek saptadığımızda zamanı da anlıyoruz ... önce ile sonrayı algıladığımızda "zaman geçti" diyoruz. Aslında zaman şu: önce ile sonraya göre devinim sayısı.¹⁶

Aristoteles'in zaman görüşünü kavramak için, yanılmıyorsam, zaman ile şimdiki an'ın ilişkisine yakından bakmak gerekir; çünkü zamanın 'şimdiki an' ile belirlenen bir şey olduğu düşünülür.¹⁷ Aristoteles, zamanı öncelik sonralık açısından belirleyen 'şimdiki an'dır, der. Ayrıca değişimi ya da devinimi onun içindeki şimdiki an aracılığıyla öncelik ve sonralığa göre biliyoruz. Çünkü, hem devinimi hem de öncelik ve sonralığı, hem değişimi hem de zamanı yer değiştiren nesneyle anlıyoruz. İşte bu nedenle zaman, şimdiki an aracılığıyla fark edilebilir. Devinimin devinen nesne aracılığıyla, yer değiştirmenin yer değiştiren nesne aracılığıyla bilinebilir olması gibi, şimdiki an'ın zamanla ilgisi bu şekilde gösterildikten sonra, Aristoteles, şimdiki an'ın zamandan daha çok bilinebilir olduğunu öne sürer. Ayrıca, şimdiki an olmasa zamanın olması; zaman olmasa şimdiki an'ın olması olanaksızdır. Dahası, Aristoteles'e göre zamanı yaratan şimdiki an'dır.¹⁸

¹³ a.g.e., s. 189.

¹⁴ Aristotle, 1941, s. 291.

¹⁵ J.O. Urmson, *On Aristotle's Physics*, New York, 1992. s. 119.

¹⁶ Aristoteles, 1997, ss. 190-191.

¹⁷ a.g.e., s. 191.

¹⁸ Aristotle, 1941, ss. 291-292.

Zamanı öncelik sonralığı açısından belirleyen de 'an' ... zamanın devinimi izlemesi gibi 'an' da yer değiştiren nesneyi izliyor (çünkü yer değiştiren nesne ile devinimdeki 'önce'yi, 'sonra'yı anlıyoruz, 'önce' ile 'sonra' sayılabilir olduğundan ötürü de 'an'ın varlığını) ... En çok bilinebilir olan da 'an', çünkü devinim devinen nesne aracılığıyla, yer değiştirme yer değiştiren nesne aracılığıyla [bilinebilir] ... Şu da açık: zaman olmasa 'an' da olamaz; 'an' olmasa zaman da olamaz ... Öyleyse zaman hem 'an' aracılığıyla sürekli hem de an'a göre biliniyor.¹⁹

Aristoteles zamanın 'şimdiki an'da sürekliliği ve bölünmesini, onun devinen nesne ve devinimle ilgisinden hareketle kanıtlar. Şimdiki an yalnızca zamanın devinen nesneyle bağlantısına göre zamanı sürekli kılmakla kalmaz hem de zamanı, değişimdeki öncelik ve sonralığı ayırt ederek böler. İşte zamanın bölünmesi bu şekilde olur. Bu, hem süreklilik ve bölünmeye neden olan devinen nesneye hem de bir biçimde noktaya benzer; çünkü nokta da çizgiyi hem sürekli kılar hem de sınırlar. İşte noktanın çizgiyi sürekli kılması gibi benzer bir biçimde 'şimdiki an' da zamanı hem sürekli kılar hem de böler.²⁰

Aristoteles'e göre, 'şimdiki an' zamanı birbirine bağlar. Daha önce görüldüğü üzere, zaman şimdiki an aracılığıyla sürekliydi ve şimdiki an'da bölünüyordu. Dolayısıyla, zamanın parçaları olan geçmiş ve gelecek, şimdiki an sayesinde birbirine bağlanır. Yanılmıyorsam, işte bu yüzden şimdiki an zamanı bir arada tutar. Öte yandan, şimdiki an geçmişin sınırı ve geleceğin başlangıcı olarak alındığında veya tasarlandığında, zamanı böler. Aristoteles, esasen, bu nedenle şimdiki anı geçmişin sınırı ve geleceğin başlangıcı olarak adlandırır.

... şimdiki an, zamanın sürekliliği, bağlantısı; çünkü geçmiş ile gelecek zamanı bağlıyor; ve zamanın sınırı, bir zamanın başı, ötekinin sonu. Ne ki bu duraduran noktadaki gibi açık değil; o olanak halinde ayırıyor; ayıran bir şey olduğundan ötürü 'an' hep değişik bir şey, yine bağlayan bir şey olduğundan ötürü de hep aynı ... 'şimdiki an' da böyle hem olanak halinde zamanı bölüyor hem de her iki yanın sınırı ve birliği.²¹

Son tahlilde, Aristoteles'e göre zaman düşüncelerimizdeki ard ardalık bilincine ve tecrübe ettiğimiz olaylar arasındaki farklılık duygusuna karşılık gelen bir şeydir. Hiçbir değişimin farkında olmadığımızda, zamanın da farkında olmayız.

*

Augustinus *Confessions* adlı yapıtının 11. Kitap, 12. Bölüm'ünden itibaren zamanın doğasının ne olduğu sorunuyla ilgilenir. "Yeri ve göğü yaratmadan önce Tanrı ne yapıyordu?" sorusuna, Augustinus, Tanrı, her yaratılanın yaratıcısıdır ve yer ile gök ibaresinden yaratılan her şeyi anlarsak, Tanrı yeri ve göğü yaratmadan önce hiçbir şey yapmıyordu; bir

¹⁹ Aristoteles, 1997, ss. 193-195.

²⁰ Aristotle, 1941, s. 293.

²¹ Aristoteles, 1997, s. 207.

şey yapıyor olsaydı zaten o yaptığı yaratmadan başka bir şey olmazdı, yanıtını verir.²²

Augustinus'a göre bütün zamanların yapıcısı ve sürdürücüsü Tanrıdır ve tanrı zamanları yaratmadan önce hiçbir zaman akıp gitmemiştir. Ayrıca yer ve gök yaratılmadan önce zaman diye bir şey yoktur; dolayısıyla "yeri ve göğü yaratmadan önce Tanrı ne yapıyordu?" sorusu saçma bir sorudur ve böyle bir soru sorulamaz, çünkü zamanın olmadığı yerde "o zaman" diye bir şey söz konusu değildir.²³

Augustinus için Tanrı ebediyen vardır; bu yüzden o, bütün geçmiş zamanlardan öncedir, bütün gelecek zamanların da ötesindedir. Buna göre bütün zamanları Tanrı yaratmıştır ve Tanrı bütün zamanları önceler. İşte zamanı tanrı yarattığı için onun hiçbir şey yapmadığı bir zaman söz konusu olamaz. Augustinus'a göre Tanrı sürekli hep aynı kaldığı için hiçbir "zaman" Tanrıyla aynı ebedilikte değildir. Zaten zaman değişmeden hep aynı kalsaydı, zaman diye bir şey olmazdı. O halde şimdi sorulacak soru „zaman nedir?“ sorusudur.

Zaman, konuşurken en çok kullandığımız sözcüklerden birisi olmasına rağmen, "zamanı" hemen ve zahmetsizce tanımlayabilir miyiz? "Zamanı" açık seçik anlatabilecek kadar kavrayabilir miyiz? Zamandan söz ederken ne dediğimizin farkındayız ve bir başkası zamandan bahsettiğinde onun da ne dediğini anlıyoruz. Bu demektir ki, zamanın ne olduğu sorulmazdan önce zamanın ne olduğunu biliyoruz, ancak zamanın ne olduğunu soran kişiye zamanı nasıl açıklayacağımızı bilmiyoruz.²⁴

Augustinus'a göre yine de kesin olan bir şey var:

Hiçbir şey olmamış olsaydı, geçmiş zaman olmazdı; hiçbir şey olacak olmasaydı, gelecek zaman olmazdı; hiçbir şey olmasa şimdiki zaman olmazdı.²⁵

Demek ki geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanlar var; ancak geçmiş ve gelecek zaman, geçmiş artık olmadığı, gelecek de henüz gelmediğine göre, ne şekilde vardır? Öte yandan şimdiki zaman hep şimdi olsaydı, yani geçmişte kaybolmasaydı, o zaman da zaman olmaktan çıkıp, ebediyet (bengilik) olurdu. Şimdinin zaman olabilmesi için geçmişte kaybolması gerekiyorsa, hangi anlamda ona vardır diyebiliriz?²⁶

Görüldüğü üzere Augustinus zamanla ilgili soru ve/veya sorunları bu şekilde gözler önüne seriyor. Ayrıca, geçmiş ve gelecek zamana ilişkin olarak "uzun zaman" ve "kısa zaman"dan söz ediyoruz. Peki varolmayan bir şey nasıl olur da uzun ya da kısa olarak nitelendirilebilir? Çünkü geçmiş

²² Augustine, *Philosophic Classics, Thales to St. Thomas Basic Texts*, selected and edited with prefaces by Walter Kaufmann, New Jersey 1961, ss. 588-589.

²³ Augustine, *The Confessions of St. Augustine*, trans: Rex Warner, New York 1963, s. 266.

²⁴ Augustine, 1961, s. 590.

²⁵ Augustinus, *Aristoteles, Augustinus, Heidegger, Zaman Kavramı*, çeviren: Saffet Babür, Ankara 1996, s. 47.

²⁶ Augustine, 1963, ss. 267-268.

zaman geçtiği için artık yoktur; gelecek zaman da henüz gelmediği için yoktur. Acaba uzun olarak nitelendirilen geçmiş zaman artık geçtiği için mi yoksa henüz şimdiki zaman olarak mı uzun zaman olmuştur? Augustinus bunu şöyle yanıtlar:

... Oysa geçmiş zaman artık yoktu, bu yüzden de hiç mi hiç olmadığına göre, uzun da olamazdı. Öyleyse "o geçmiş zaman uzun oldu" demeyelim; -çünkü geçtiği zaman artık olmadığına göre, onda uzun olacak bir şey bulamayız- ama şöyle diyelim: "O şimdiki zaman uzun oldu"; çünkü şimdiki zaman iken uzundu. Nitekim henüz varolmamaya geçmemiştii ve yalnızca onun uzun olma olanağı vardı; oysa geçtikten sonra, uzun olmayı bırakmıştır, çünkü varolmayı bırakmıştır (Augustinus 1996: 49).

Augustinus şimdi "şimdiki zamanın" uzun olup olamayacağına bakacaktır, çünkü insana süreyi algılama ve ölçme yeteneği ya da olanağı verilmiştir. Şimdiki yüzyıl uzun bir zaman mıdır? Yüzyıl şimdiki zaman olabilir mi? Eğer bu yılların ilkindeyse, o şimdiki zamandır, ancak geriye kalan 99 yıl henüz gelmemiştir ve henüz yoktur. İkinci yılı şimdiki zaman olarak alırsak, o zaman da ilk yıl geçmiştedir, ikinci yıl şimdiki zamandır; geri kalanlar ise henüz gelmemiş olan gelecek zamandır. Görüldüğü üzere yüzyıllık bir devrede hangi yılı şimdiki zaman olarak alırsak alalım, ondan önce gelenler geçmiş zaman, ondan sonra gelenler ise gelecek zaman olacaktır. Şu halde yüzyıl şimdiki zaman olamaz.

Peki şu anda geçmekte olan yıl şimdiki zaman olamaz mı? Burada da geçmekte olan ilk ay ise, geriye kalanlar gelecek zaman olacaktır. Eğer ikinci ay geçmekteyse, ilk ay geçmiş; geriye kalan aylar, henüz olmadıkları için, gelecek olacaktır. Dolayısıyla şu anda geçmekte olan yıl da tam olarak şimdiki zaman değildir. Şu halde yıl da şimdiki zaman olamaz. Bir yıl on iki aydan oluşur; hangi ayı alırsanız alın, şu anda geçmekte olan ay, o ay olacak geriye kalanlar da ya geçmiş ya da gelecek zaman olacaktır.

Acaba geçmekte olan bir gün şimdiki zaman olabilir mi? Bu durumda da ilk gün söz konusuysa, diğerleri gelecek zaman olacaktır; son gün söz konusuysa geriye kalanlar geçmiş zaman olacaktır; aradaki herhangi bir gün alındığında ise söz konusu gün geçmiş ve gelecek günler arasında kalacaktır.²⁷

Augustinus'a göre uzun diye nitelendirilen şimdiki zaman hemen hemen tek bir güne sığdırıldı, ancak bir günün de incelenmesi gerekir, çünkü öyle görünüyor ki bir gün de bütünüyle şimdiki zaman olamaz. Bir gün 24 saatten oluşur. Bu saatlerin ilki açısından geriye kalanlar gelecek zaman; sonuncusu bakımından ise bütün ötekiler geçmiş zaman; aradaki bir saate göre de bundan önce gelenler geçmiş, sonra gelenlerse gelecek zaman olacaktır. Bir tek saat bile tutulamayan parçalar halinde geçer gider; bir saatin içinde hangi parça geçerse, o, geçmiş; geriye kalanlar ise gelecek olacaktır. Augustinus zamanı kavramak istiyorsak, hiçbir parçaya

²⁷ Augustine, 1961, ss. 590-591.

ayrılmayacak olan, yani an denilen parçalara bölünemeyen bir zaman noktasına belki şimdiki zaman diyebiliriz, der. Ancak bu zaman noktası geçmişten geleceğe öylesine hızlı akıp gider ki, onun bir süreç içerisinde yayılması olanaksızdır.²⁸ Şu halde şimdiki zaman uzun bir zaman olamaz.

Augustinus'a göre biz her nasılsa zaman aralarının farkındayız, çünkü onları kendi aralarında karşılaştırıp, bazılarını daha kısa, bazılarını daha uzun diyoruz; hatta zamanın uzunluğunu ya da kısalığını ölçebiliyoruz. İşte biz zamanı geçmekte ya da akmaktayken algılıyoruz ve ölçüyoruz. Demek ki zamanın bilincine varmak ve onu ölçmek için, zamanın geçmesi ya da akması lazım.²⁹

Her ne kadar sorunlu gözükse de geçmiş ve gelecek zaman var. Peki geçmiş ve gelecek varsa, bunlar neredeler? Augustinus'a göre geçmiş ve gelecek her neredeseler orada şimdiki zaman olarak varlar, çünkü gelecek zaman orada gelecek zaman olarak varsa, henüz orada olmayacaktır; geçmiş zaman orada geçmiş zaman olarak varsa, artık yok demektir. En doğrusu, geçmişteki şeylere ilişkin şimdiki zaman; şimdiki şeylere ilişkin şimdiki zaman ve gelecekteki şeylere ilişkin şimdiki zaman, diye nitelendirmektir. Bu üç zaman, Augustinus için, bir biçimde insan ruhundadır, aksi takdirde onların farkına varamazdık. Augustinus, geçmişteki şeylere ilişkin şimdiki zamanın bir anı olarak, şimdiki şeylere ilişkin şimdiki zamanın anlık bir sezgi olarak ve gelecekteki şeylere ilişkin şimdiki zamanın bir beklenti olarak var olduğunu öne sürer. Eğer geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanla, bunlara göndermede bulunuyorsak, üç zaman olduğunu söyleyebiliriz.³⁰

Augustinus, zamanı geçtiği ya da aktığı anda ölçüyoruz, demişti. Aslına bakılırsa, o, kendisiyle cisimlerin hareketini ölçtüğümüz ve bir hareketin bir başka harekete göre iki kat daha uzun olduğunu söyleyebildiğimiz zamanın özünü ve gücünü öğrenmek istemektedir. Ona göre zaman aklın ya da ruhun bir ürünü gibi görünüyor.³¹

... cisimlerin hareketini zaman sayesinde ölçüyorum da zamanın kendisini ölçemem mi?... Peki zamanın kendisini neyle ölçebilirim? Karışla bir kalasın uzunluğunu ölçtüğümüz gibi, daha kısa bir zamanla daha uzun bir zamanı mı ölçüyoruz? Biri ötekinin iki katıdır diyerek kısa bir hecenin süresi ile uzun bir hecenin süresini ölçüyoruz. Aynı şekilde şiirlerin uzunluğunu mısra sayısına göre, mısraların uzunluğunu da ayakların sayısına göre, ayakların uzunluğunu da hecelerin sayısına göre, uzun hecelerin süresini de kısa hecelere göre belirliyoruz. Bütün bu hesapları şiirlerin yazıldığı kitapların sayfalarında yapmıyoruz (bu şekilde zamanı değil, mekanı ölçeriz); ifade edilen ve geçerken kulağımıza çarpan sözleri ölçüyor ve şöyle diyoruz: "Ne uzun şiir, şu kadar mısradan oluşmuş, mısraları uzun, çünkü şu kadar ayaktan oluşmuş; ayakları uzun, çünkü şu kadar heceden oluşmuş; şu hece uzun çünkü kısa olandan iki kat daha uzun " diyoruz. Bununla bile zamanın

²⁸ Augustinus, 1996, s. 51.

²⁹ Augustine, 1963, s. 270.

³⁰ a.g.e., s. 273.

³¹ Augustine, 1961, ss. 595-596.

tam ölçümünü yapmış olmuyoruz; kısa bir mısra yavaş okunduğunda, hızlı okunan uzun bir mısradan daha uzun gelebilir. Bir şiir, bir ayak, bir hece de aynı şekilde görünebilir (Augustinus 1999: 286).

Augustinus buradan zamanın aklın bir ürünü olabileceği sonucunu çıkarır. Ölçtüğümüz şey, belleğimizde iz bırakan şeylerdir. Yaratmanın aslına erme tutkusu Augustinus'u yaratmanın tarzı ve zamanı sorununa getirir. Yaratma yoktan var etmedir ve bu, Tanrının varlığında hiçbir değişimi gerektirmez. Zaman ve yaratma, Augustinus'a göre, zamandadır. Dolayısıyla, dünya yaratılıp, insan gelmeden önce zaman kavramının bir anlamı yoktur. İnsan açısından üç zaman aralığı vardır: geçmiş, şimdi ve gelecek. Sadece Tanrı tanrısal bir şimdiki zamandadır. Zaman aklın ya da ruhun üç etkinliğinin bir sonucudur. Buna göre zaman, ruhun beklenti, anlık sezgi ve anımsamasıyla ölçülür. Zaman akılda ölçülebilen bir kavramdır ve ölçülen şey bir olay değil, onun akılda bıraktığı izlenimdir. Akılda geçmiş bir anı; gelecek bir beklenti olarak vardır. Tanrı her şeyi geçmiş ve gelecek olmadan şimdide görür, çünkü onunki ebedi bakış açısıdır. İnsanın bakışı zamansaldır ve her şeyi zaman içerisinde görür. Dolayısıyla zaman insanın bakışına ait olan bir şeydir. Geçmiş, şimdi ve gelecek diye zaman araları yoktur; bunlar insanın biyo-psişik yapısından çıkar, çünkü geçmiş hafızanın, şimdi anlık sezginin ve gelecek ise beklentinin bir işlevidir. Tanrı zamanı, insan ruhu ya da aklında bu işlevleri yaratarak yaratmıştır. Demek ki zamanı Tanrı olanaklı kılmıştır. Göçmen kuşların belirli bir zamanda göç etmeye programlanmaları gibi, sanki insan da zamanın farkında olmaya programlanmıştır. Görüldüğü üzere zamana bakarken Augustinus'un en az iki temel kabulü vardır: Birincisi Tanrının ebedi olduğu, ikincisi ise Tanrının dünyayı belli bir zaman noktasında yarattığıdır. Buna göre Tanrı zamanda değildir ve herhangi bir zaman içinde eylemez. Demek ki Tanrı dünyayı yaratarak zamanı da yaratmıştır. Buna göre zamanın yaratılmış dünyadan ayrı bir gerçekliği yoktur, çünkü dünya ve zaman aynı anda yaratılmışlardır.

Sonuç olarak, Aristoteles zamanı, öncelik ve sonralığa göre hareketin sayısı olarak tanımlar. Bunun yanında, zaman zorunlu olarak süreklidir, çünkü böyle olmadığı takdirde önce ve sonra kavramları olanaksız hale gelir; başka deyişle, zaman süreklidir, çünkü sürekli olan bir şeye; yani devinime aittir. Kısaca söylendikte, zamanın neliği onun değişimin sayısı olmasında yatar. Aristoteles'e göre zaman mutlaklıktır ve iki olay arasındaki zaman aralığını ölçebiliriz. Ayrıca Aristoteles için zamanın döngüsel; dolayısıyla da sonsuz (sınırsız) olduğunu da söyleyebiliriz. Augustinus'a göre zaman öznel ve ölçülen şey, akılda kalan izlenimdir. Zamanı aklımızda ölçüyoruz, çünkü geçip giden nesnelere akılda izlenimleri kalır ve ölçülen şey, geçip giden nesnelere akılda bıraktıkları izlenimlerdir. Augustinus'a göre zamanı ölçerken işte bu izlenimleri ölçüyoruz. Demek ki zaman, anımsayan, derinlemesine düşünen ve bekleyen insan aklındadır. Tanrı yeri ve göğü yarattığında zamanı da yarattığı için, zamanın bir başlangıcı vardır; dolayısıyla Augustinus için zamanın çizgisel ve sonlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- ARISTOTLE. (1941). *The Basic Works of Aristotle*, trans. by Richard Mckeon. New York: The Oxford University Press.
- ARISTOTELES. (1997). *Fizik*, çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AUGUSTINE. (1961). *Philosophic Classics, Thales to St. Thomas Basic Texts*, selected and edited with prefaces by Walter Kaufmann. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- AUGUSTINE. (1963). *The Confessions of St. Augustine*, trans. by Rex Warner. New York: Penguin Books Ltd.
- AUGUSTİNUS. (1996). *Aristoteles, Augustinus, Heidegger, Zaman Kavramı*, çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- AUGUSTINUS. (1999). *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- BRENNAN, J.G. (1967) *The Meaning of Philosophy*, New York: Harper & Row Publishers.
- JONES, W.T. (1969). *The Classical Mind*, New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- URMSON, J.O. (1992). *On Aristotle's Physics*, New York: Cornell University Press.